

LÉNÁRT ANDRÁS

„A szocializmus külföldi útjain.”*Idegenvezetők visszaemlékezései a szervezett utazásokra*

1945 után Magyarország, más európai országokhoz hasonlóan, az újjáépítés lázában égett, és ez annyi erőforrást emésztett fel, hogy idegenforgalomra gondolni sem lehetett. 1945-ben a hatóságok figyelmét a hadifogságból, a deportálásból, a koncentrációs táborokból vagy az emigrációból hazatérők regisztrálása – „szűrése”, ellenőrzése – kötötte le, de már ebben az évben szabályozták az útlevel-kiállító hatóságok körét is. A rendeletek megállapították, hogy csak útlevellel szabad átlépni a határt. 1948-tól az Államvédelmi Hatóság feladatkörébe került az útlevelkiadás, egyidejűleg lecsökkent az útlevelekkel kapcsolatos szabályok száma, ami végső soron a külföldi utazások erőteljes korlátozását célozta.¹ Nyugat-Európában a negyvenes évek végén megindultak az utazások, a szovjet érdekszféra országai viszont politikai okokból igyekeztek bezárkózni. Az ötvenes évek második feléig még a szocialista táboron belüli magánlátogatásokat is nagymértékben korlátozták.² A szocialista társadalom állampolgárai számára a külföldi utazás a gyakorlatban nem jog volt, hanem kiváltság.

A hatvanas évektől aztán mégis megindult a tömegturizmus – igaz, a blokk országai közötti utazások elsősorban a nyugati utakat helyettesítették.³ A környező szocialista országok többségében a magyarországinál rosszabb volt a helyzet: az ismerően hasonló diktatúrák gépezete mint-

¹ 1948-tól az útlevel-kiállítás díját csak utólag, az okmány átvételekor kellett befizetni, ami arra enged következtetni, hogy a kérelmek többségét elutasították. (BENCSIK Péter–NAGY György: *A magyar úti okmányok története. 1945–1989*. Typico Design, Budapest, 2005. 18.)

² 1949 és 1961 között nemcsak jelentősen korlátozták a külföldi utazásokat, de az emberek hivatalos közlönyökből még az útlevel-szabályozást sem ismerhették. (Uo. 20.)

³ KOVÁCS Éva: *Az államszocializmus transznacionális „köztes terei” (1956–1989)*. *Regio*, 2008/3. 4.

ha szigorúbban kezelte volna a román, csehszlovák, NDK-s, bolgár és szovjet állampolgárokat.⁴

Az állam jóléti szolgáltatásként, ugyanakkor a politikai kontroll különféle eszközeit alkalmazva, részben finanszírozta az utazásokat. Sokan éppen a nem egészen legális kereskedelmi tevékenységüknek köszönhetően engedhették meg maguknak a külföldre vezető utakat. Az utazásoknak tehát több funkciója volt. A kiutazók kulturális élményekkel és otthon be nem szerezhető javakkal gazdagodhattak, miközben folyamatosan összehasonlíthatták a tömbön belüli életminőséget. Ha a turizmust a „megtervezett” autenticitást színre vivő és áruba bocsátó folyamatként gondoljuk el, akkor a szocialista időszakban a turizmus fogalmát összetettebben értelmezhetjük. Az utazásokkal járó eredetiségélmény mellett a többé-kevésbé zárt világokból való kilépés együtt járt más valóságok megtapasztalásával, bizonyosság nyeresével.

A Kádár-korszak konszolidációjával Magyarországnak liberális (és jóléti) imázsa alakult ki Kelet-Európában, sőt, a keletebről érkezett turista, a magyarországi állapotokat megtapasztalva, hazánkat is a Nyugathoz sorolta. 1957 után egyre nagyobb tömegek látogathatták a környező szocialista országokat, és lassan beindultak a nyugatra tartó utazások, de ezeknek a volumene az egész korszakban jóval elmaradt a szocialista relációjú szervezett vagy magánutaktól. Az állam 1960-tól többféle úti okmánnyal és jogosultság bevezetésével kísérletezett, amelyek közül a leghosszabban érvényben maradt rendszer szerint a korlátozott számú nyugati utazáshoz kék, a politikai táboron belüli, gyakorlatilag korlátlan utazáshoz piros színű útlevelet bocsátottak ki.⁵

⁴ Lengyelország, Magyarországhoz hasonlóan, több lehetőséget nyújtott állampolgárainak az utazásra, amiben gazdasági megfontolások legalább akkora szerepet játszottak, mint a politikaiak.

⁵ Az útlevelek formája és érvényességi köre az ötvenes évek közepétől szinte állandóan változott: különböző számú betétlapokkal látták el, egy ideig a gyermekek nem kaptak saját névre szóló okmányt. 1964-ben átálltak a korábbi, bordó színű, műbőr borítású útleveletről a *kék* magánútlevelekre, amellyel a nem szocialista országokba utazhatott a tulajdonosa. A szocialista tömb államaiba 1972-ig jobbra betétlappal lehetett utazni, ekkor vezették be a keleti, piros külső borítójú magánútlevelet. 1984-ben újra szabályozták a rendszert, melynek eredményeképpen három útiokmány-csoport lett: magánútlevel (sötétkék), szolgálati (piros) és diplomata (barna). Minderről résztelesen lásd BENCsik Péter-NAGY György: i. m. 182–188.

Az állam az útlevél- és devizapolitikával önkényesen határozhatta meg, kit és milyen feltételekkel enged utazni.⁶ Az útlevélkérelmek elbírálásakor a kérelmezőket a munkahelyükön is *lekádereztek*: vajon az illető politikailag kellően érett-e a külföldre menetelhez, vagyis nem használná-e disszidálásra az utazást.

Általánosságban elmondható, hogy az utazási politika a Kádár-korszakban liberalizálódott, de a folyamat korántsem volt törésmentes. Az 1956 elején bevezetett könnyítéseket – az útlevél-kiállító szervek és a vízumkiadás decentralizálása, a szocialista és a kapitalista országok differenciált kezelése, az osztrák határon létesített műszaki zár felszámolása, a jugoszláv határővezet megszüntetése, az útlevél-ellenőrzés meggyorsítása stb. – 1960-tól kezdték újra életbe léptetni, de ezúttal egyenként, több évre elhúzódóan, ekképpen tesztelve az emberek reakcióit. Ausztriával például egészen 1987-ig nem sikerült kishatárforgalmi egyezményt kötni. Az útlevélkiadást részben ismét nyilvánosan szabályozták, az óvatos rendeletek és korrekcióik évről évre megjelentek a hivatalos értesítőkből. A hetvenes évektől fokozatosan bővült a nyugati utazás lehetősége, keletre pedig gyakorlatilag akadály nélkül lehetett utazni.

Rendszeres utazásokat kevesen engedhettek meg maguknak, már csak anyagi okokból is. Akadt viszont néhány szakma, amely az átlagosnál gyakoribb külföldi utazással kecsegtetett. A politikusok, művészek, sportolók, külkereskedők és szállítók (hajósok, kamionosok) mellett az idegenvezetők is gyakran utazhattak külföldre. A fogyasztási javak és ideológiák cseréje és transzportálása a szocialista rendszerben élők számára különösen kívánatosá tette az utazást.⁷ Az anyagi természetű és a kulturális fogyasztás sokszor összekapcsolódott: a hivatalos kiállítások, a színházi, zenei és filmfesztiválok külföldi látogatói hiánycikkkel megpakolva érkeztek a helyszínre, majd más, otthon ritkaságszámba menő és keresett, vagyis könnyen értékesíthető termékekkel felszerelve tértek vissza. A szocialista állam képviselői is tudták, hogy a rendszer működésére ve-

⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága 1960. október 18-i ülésének határozata alapján külföldre csak bizonyos szocialista országokba és egy alkalomra érvényes betétlappal lehetett utazni. (MOL M-KS 288. f. 5/205. ő. e.)

⁷ A határ menti kereskedelem egy példájára lásd Breda LUTHAR-Vida ZEI: *A Borderland of Consumption: Trieste and Shopping across the Border. Everyday Socialism. States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965*. Open University Conference Center, London, <http://www.open.ac.uk/Arts/everyday-socialism/abstracts/luthar-zei.htm>.

szélyes, ha állampolgárai kisebb-nagyobb rendszerességgel külföldre járnak. Tartottak tőle, hogy az emberek kint maradnak, vagy éppen túl jó benyomást tesznek rájuk a látottak, és olyan elvárásaik lesznek Magyarországgal szemben, amelyeket a helyi rezsim képtelen teljesíteni. A hatalmon levők ezért az útlevel-politikával általánosan szabályozták, többszörösen szűrték, illetve ellenőrizték az utazni kívánókat. A kiutazókat a belügyi szervek megfigyelték, igyekeztek őket együttműködésre bírni, információkat vártak tőlük, vagy ha úgy adódott, lejáratták őket a törvény kijátszásáért – ez utóbbi felett amúgy gyakran szemet hunytak.⁸ Az utazási szabadságnak tehát az esetek egy részében nagy ára lehetett: paradox módon éppen azokat ellenőrizte szorosabban a hatalom, akik gyakran ki-mozdultak megszokott életterükből, és „nem voltak szem előtt”.

Az útlevelkiadás az 1960-as évektől tömeges méreteket öltött. Folyamatos adatsor, sajnos, nem áll rendelkezésünkre, de a főbb tendenciák így is nyomon követhetők. Az ötvenes évek végétől százezres nagyságrendben igényeltek útlevelet, majd 1964-ben, részben az új vízumrendszer bevezetésének köszönhetően, 1 350 000 kérvényt nyújtottak be. A hirtelen megnövekedett igények kezelhetősége érdekében ekkor a korábbi egy év helyett már két évre adtak útlevelet. A következő években körülbelül 40%-kal visszaesett a kérvények száma, majd a hetvenes évektől fokozatosan emelkedett ismét egymillió fölé. Az 1975 és 1987 közötti időszakról nincsenek adatok. 1988-tól, a világtútlevel bevezetésével, újból megélnékvült az érdeklődés: az év első felében közel 1 700 000 kérvényt nyújtottak be, s 99,7%-

⁸ Számos sportolót is beszervezett a magyar állambiztonsági szolgálat. Erről bővebben lásd MÜLLER ROLF-TAKÁCS TIBOR (szerk.): *Állambiztonság és olimpia, 1956–1988*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–LHarmattan Kiadó, Budapest, 2008; MAJTÉNYI GYÖRGY: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. – A határok, illetve utazók ellenőrzése a korszakban fokozatosan enyhült ugyan, de végig markáns jegye maradt a szocialista országok idegenforgalmának. Az állam a teljes bezárkózásból jócskán engedett, de folyamatosan mérlegelni kellett a turizmus rejtette kockázatokat és előnyöket. Részben jobb képet festhetett magáról nyugaton, ha az ország nyitottságát demonstrálta, de itthoni legitimitását is erősítette, ha az állampolgárok kedvékre utazhattak, és a hazai hiányos árukészletet kiegészítendő, saját hasznukra kis értékű félillegális vagy illegális csempészést folytathattak. A határra vonatkozóan lásd még JOHANNES PAULMANN: *Grenzraume. Kulturgeschichtliche Perspektiven auf die Geschichte der internationalen Beziehungen*. In: Christina LUTTER-SZÖLLÖSI-JANZE MARGIT-HEIDEMARIE UHL (szerk.): *Kulturgeschichte. Fragestellungen, Konzepte, Annaeherungen*. Studienverlag, Wien, 2004. 191–211.; MARK PRITTAWAY: *Making Peace in the Shadow of War: the Austrian-Hungarian Borderlands, 1945–1956*. *Contemporary European History*, 2008/3. 345–364.

ukat el is fogadták. Az elutasítások aránya természetesen nem mindig volt ilyen alacsony: ha az összes beadott kérvényt nézzük, akkor 1953–1954-ben 20%-ot, 1958-ban 17%-ot, 1964-ben 0,37%-ot, a hatvanas évek közepétől 1–4%-ot utasítottak el. A kapitalista országokat kiemelve rosszabb mutatókat kapunk: 1958: 43%, 1964: 3%, 1966: 17%, majd a hetvenes évektől 4–5%.⁹

*

A fentebb említett szakmákhoz képest az idegenvezetést csak részben tekinthetjük professzionizált tevékenységnek, hosszabb-rövidebb időre ugyanis rengeteg egyetemista diák, tanár, esetleg nyugdíjas próbálkozott vele. A nagy fluktuáció ellenére minden utazási irodánál kialakult egy főállásban, teljes munkaidőben foglalkoztatott törzsgárda.

A szocialista időszakban az idegenvezetők voltak azok, akik a szervezett hazai és külföldi utazások során sajátos transzferszerepet tölthettek be azzal, hogy a turista-látnivalókat úgy tálalták az utazóknak, mint ideológiai szempontból kommercializált tereket. A korban kiadott útikönyvek beszédmódjának megfelelően ők mutatták be az utasoknak a munkásmozgalmi szemszögből kiemelkedő jelentőségűnek számító emlékhelyeket, ők méltatták, hogy az adott országban milyen fogyasztási tárgyokban jelennek meg a munkásmozgalom kiemelkedő figurái vagy fontosnak tartott hősei: könyvben, szoborban, diasorozatban, leporellón stb. Az utasok azonban gyakran más jellegű, hétköznapiabbnak számító fogyasztási cikkeket akartak vásárolni, amiben szintén segítették őket az idegenvezetők. Az emléktárgyak az otthoni térben, a mindennapokban is jelen lévővé tehettek a munkásmozgalmi múltat az emberek számára, de az otthon nem kapható, különlegesnek számító értéktárgyak, fogyasztási cikkek – az orosz parasztkonok, a különleges, ismeretlen szabású baba- és sportruhák, vagy a hiánycikk női fehérnemű és lábbelik, elektromos vasalók, gázöngyűjtők stb. – felbukkanása arról tanúskodtak, hogy a házigazda világlátott ember, és viszonylagos jólétben él.

A csoportos utazások során tehát az idegenvezetők jelentős mértékben közreműködtek a kultúr- és fogyasztási javak beszerzésében, illetve sikerrel, nem mindig legális behozatalában és kivitelében. Az idegenvezetés, az

⁹ BENCSIK Péter–NAGY György: i. m. 234.

idegenvezetők – tágabb értelemben a nemzetközi turizmus és a vendéglátás – megítélése a korszak hivatalos sajtójában korántsem volt egyöntetű. Egyfelől az állam idegenvezető-képzést szervezett az érettségivel és nyelvtudással rendelkező fiataloknak, akik idegenvezetőként több, az országban működő utazási irodánál vállalhattak időszakosan vagy állászerűen munkát. A képzés és a szakma népszerűsítésére a Magyar Televízió a hatvanas évek végén *Idegenvezető kerestetik* címmel országos vetélkedőt is szervezett.¹⁰ Másfelől viszont előfordult, hogy kissé negatív képet festettek az idegenvezetőkről. Egy 1979-ben készült *Kedves Szomszéd* című film főszereplője szakmabéli, a neve Dibusz Miklós.¹¹ A bevezető képsor egy budapesti turisztikai filmre emlékeztet, teletömve minden eladható látványossággal. Néhány perc elteltével azonban az idegenvezető Budapest egyik leromlott belső kerületében kiszáll a panorámapanaszról, és innentől egy szegény, lepusztult, igénytelen környezetben kisstílusú szereplőkkel folytatódik a voltaképpen történet. A turizmus ebben a megvilágításban nem az ismeretszerzést szolgálja, hanem a felszínes tudás, a hamis képzetek előállításának és átadásának eszköze. Ráadásul a barátságosnak látszó főszereplőről lassacskán kiderül, hogy valójában visszataszító, jellemtelen, saját céljai megvalósítása érdekében mindenkivel szövetkezni kész figura.¹² Az idegenvezetők az állam által megfogalmazott politikai elvárásoknak – „népi demokratikus rendszerünk álláspontját kell képviselniük” – rendszerint eleget tettek, ugyanakkor kihasználták a munkájukból adódó gazdasági előnyöket, még ha illegális is volt ez a tevékenység.

Kornai János a szocialista gazdaság tulajdonviszonyainak taglalása során megkülönbözteti az első és második gazdaságot.¹³ Az előbbi kategóriába mindaz a tevékenység beletartozik, amelyet a klasszikus szocialista rendszer hivatalos ideológiája szocialista szektornak minősített, Kornai az utóbbiba sorolja a formálisan engedélyezett családi kisüzemeket és az informális magánszektor összességét. A magántulajdon és a magánjelle-

¹⁰ Az első adást 1969. június 12-én a kora esti műsoridőben sugározták. A műsor ötletét feltehetően az öt évvel korábban indult *Riporter kerestetik* című, több ízben megismételt vetélkedősorozattól vehették.

¹¹ *Kedves Szomszéd*, 1979. 100 min. R: KÉZDI KOVÁCS Zsolt. A „Dibusz” név minden bizonnyal a legnagyobb magyar utazási irodára, az IBUSZ-ra utalt.

¹² Az idegenvezetés adja a háttérét Szergej Dovatov *Puskinland* című, 1983-ban, New Yorkban írt regényének is, ám ebben az esetben szovjet belföldi turizmus a közeg, a mű fő kérdései pedig a (kvázi) ellenzékiiségre és az emigrálásra vonatkoznak.

¹³ KORNAI János: *A szocialista rendszer*. HVG Kiadó, Budapest, 1993. 115–117.

gű termelőtevékenység vonatkozásában beszél az informális gazdaságról. Az informális gazdálkodási tevékenységek között utolsó (negyedik) pontban veszi számításba az idegenvezetők által is végzett informális kereskedelmet: „Az állami, szövetkezeti és a hivatalosan engedélyezett magánkereskedelem keretein kívül folytatott kereskedelmi tevékenység. Ide tartozik a »feketepiaci« kereskedelem, továbbá a külföldi utakról legálisan hozott vagy becsempészett áruk értékesítése.” Alapul véve Kornai definícióját a szocialista rendszer gazdaságának szegmenseiről, az idegenvezetők részesei voltak az első és a második gazdaságnak is, mivel főállásban állami alkalmazottként dolgoztak, de kisebb-nagyobb mértékben az informális kereskedelemben is részt vettek. Azzal a különbséggel, hogy ők nem a munkaidejük rovására, hanem a hivatalosan elszámolt főmunkaidő legálisan felhasználható „szabadidejében”, „üresjárataiban” végezték jövedelemszerző melléktevékenységüket.

Habár a nyolcvanas években a kutatók előszeretettel vizsgálták, milyen informális gazdaságok működtek a szocialista időszakban, a rendszerváltás után megcsappant az ez irányú érdeklődés. A Kádár-rendszer működésének jobb megértéséhez azonban – meglátásom szerint – továbbra is elengedhetetlen az „informalitás” fogalmának adaptációja – legyen szó második gazdaságról vagy a kapcsolati hálózatok elemzéséről.¹⁴ Az idegenvezetők visszaemlékezései jó példát szolgáltatnak a formális, informális kapcsolatok és viselkedési formák állandó változtatására, akár egybecsúszására.

Kutatásom során tizenegy, az ötvenes évek elején született, főállású, egykor az Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodánál dolgozó és ma is aktív idegenvezetővel készítettem interjúkat.

Az Express szervezésében 1957-ben még csak néhány száz turista utazott külföldre, de a hetvenes években már több tízezres forgalmat sikerült elérni. Az Express az ifjúságpolitika egyik eszköze volt, az alacsony árakkal és a szolgáltatások színvonalával az életkoruknál fogva igénytelenebb fiatalokat célozták meg.

Az élettörténeti interjúkban mindegyik elbeszélő nehéz gyermekkorra emlékezett vissza: többnyire szegény volt a család, sokan rendezetlen családi viszonyok között nőttek fel, a szülők korán elváltak, de többen számot

¹⁴ SIK Endre: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének ismerhetetlenségéről általában és a posztiszocialista átalakulás során különösen. In: TAUSZ Katalin–VÁRNAI Györgyi (szerk.): *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1996. 244–293.

adtak saját szociális problémáikról, viselkedési devianciájukról is. Egyikük Romániából települt át egyetemista korában, és olyan is előfordult, ahol a család vallásos értékrendje és a választott egyházi gimnázium miatt ütközött akadályba a felsőfokú továbbtanulás.

Az idegenvezetői tanfolyam és munka „kitörés” volt korábbi élethelyzetükből. Részben anyagi értelemben, mert így szabadulhattak a szegénységből, részben pedig szellemi értelemben, hiszen az idegenvezetés nyitotta meg számukra a kaput az értelmiségi lét felé. A kalandvágyat, a világlátást mint motiváló tényezőt csak egyikük emelte ki, bár a kívülálló számára ez tűnt volna evidensnek. A többség úgy emlékezett vissza: nem úgy tervezte, hogy ezt a munkát hosszú ideig végzi, de megfogta őket a munkával járó állandó pörgés, a változatosság, a találkozás új emberekkel. Elbeszélésük alapján az idegenvezetés könnyű és szórakoztató munkának ígérkezett, amivel egész jól lehetett pénzt keresni. Ugyanakkor érdekes, hogy felnőtt fejjel mindegyikük beiratkozott egyetemi képzésre. Általában levelező tagozaton nyelvszakokat végeztek el, de olyan is akadt, aki történelem szakon egyetemi doktorátust szerzett. Az idegenvezetőket átható értelmiségi tudat mellett legalább olyan fontos volt az önállóság igénye.

A kezdő idegenvezetőket eleinte belföldi és beutazó csoportokhoz osztották be, később kiutazókat is kísérhettek, előbb a szocialista tömb baráti helyeire, majd nyugatra is. Az általam megkeresett idegenvezetők előbb keleti országok közötti utazásokon vettek részt, de a későbbiek során némelyikük egy időre „japánossá” vagy arabspecialistává vált. Mások, felhagyva a kissé zaklatott életformával, az utazási irodák adminisztrációjában helyezkedtek el, vagy tolmácsolással, fordítással kezdtek foglalkozni.

Interjúpartnereim fiatalon, 18-20 évesen szembesültek azzal, hogy mit jelent egy felnőtt csoportot kordában tartani, ügyeiket intézni, problémáikat orvosolni, miközben gyerekek nézték őket a csoporttagok. Időbe telt, míg elfogadtatták magukat, és kellő tekintélyre tettek szert a mindennapi közegükből kiszabadult, időnként kontrollt veszítő felnőttek körében. Az önállóság ugyanakkor nem csekély csáberővel bírt, és megvoltak a maga előnyei.

Az idegenvezetői munka felidézése kapcsán a különféle turistalátványosságokról, az első, akár nyugati utakról a vártnál jóval kevesebb szer és csak érintőlegesen beszéltek interjúpartnereim. Feltételezésem szerint a sokszor megtekintett és a csoportoknak bemutatott emlékhelyekhez kötődő emlékek egymásra rakódtak, illetve rutinszerűvé váltak. Ha a szóba került helyszíneket tekintjük át, feltűnő, hogy sokkal többször említették

az utazás, a szállás, az étkezés és a fogyasztás tereit, mivel a csoportokat igazgató, kordában tartó egykori vezetők így tudták bemutatni szervezési virtuozitásukat, problémamegoldó képességüket. A csoportos utaztatás sikeressége megannyi részlet értő összehangolásán múlik; ezeket a szabályokat, technikai fogásokat szívesen megosztották velem. Az ő szemükben például a „barátságvonatok” nem a szocialista fiatalok nagyszerű eszmecseréit jelentették, hanem 300 rakoncátlan és tapasztalatlan fiatal óriási kihívással járó, tervszerű mozcátását. A kisebb egységekbe sorolt csoportok vonulása aluljárókban, pályaudvarokon, átszállások alkalmával, egy-egy nevezetesség megtekintésekor, vagy a közös étkeztetések lebonyolítása nagyüzemi pontosságot és szervezetheget igényelt. Érthető, hogy az idegenvezetők, magukat sikeres szervezőnek lát(tat)va élvezettel idéztek fel az utazáshoz-mozgáshoz kötődő helyszíneket és hétköznapi tennivalókat. Az egyik visszatérő, kitüntetett figyelmet élvező hely a vasúti fülke volt. Az emberek a vonatokon több kocsiban, a kocsikon belül néhány fős kupékban töltik idejüket – ez megszokott. A több tucat, netán több száz főt irányító vezetőknek azonban korántsem mindegy, hogy az utasok milyen gyorsan foglalják el a helyüket, és hogy mindenkinek jut-e ülés, adott esetben hálólhely. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a baráti és egyéb viszonyokat félretéve – pedig, vethetjük közbe, az emberek legalább a szabadidejüket kedvükre való társaságban szeretik tölteni –, mindenké az előre megállapított ülést foglalja el.

A különvonatok agytrösztje, a vezetőség a szerelvénycözepén, egy külön fülkében foglalt helyet. Itt tartózkodott egy vagy két „flancos KISZ-es”, egy orvos, a MÁV-os kíséző és az egész csoport főkísézője, az idegenvezető. A vezetők, ahogy az alábbi történet jelzi, szintén nem a feddhetetlen erkölcsű, a vám- és egyéb szabályokat tisztelő és betartó szocialista embertípust testesítették meg. A vonatfülke egyébként is a magán- és a nyilvános szféra metszéspontján helyezkedett el: lakói az utazás során ideiglenesen bérelt kis magánterritóriumuknak fogták fel, ahová más utasok nem tehetik be a lábukat, de az állami ellenőrzés előtt – MÁV-osok, határőrök, vámszervek – azonnal és feltételek nélkül szét kell tárnai a függőnyt, kinyitni az ajtót és sokszor a csomagokat is.

A különvonat-vezetőség sokat tapasztalt tagjai viszont, úgy látszik, időnként egész merész árumozgatásokat hajtottak végre a saját fülkéjükben.

„- Volt olyan, hogy valakinek meg kellett hozni ilyen Trabant karosszé-riát. Ugye? És az ott megbeszélte az akárkivel, hogy megveszik neki, mert

azok kint dolgoztak az NDK-ba' és felteszik a vonatra. És feltették a vonatra, be a csomagtartóba, a vezetőség fülkéjébe. Kész! Betekertük egy...

- Elfért?

- El! Persze, ilyen darabokba. Egy ajtódarab, a másik ó'dalon egy másik ajtódarab, igen. Sárhányót, mit tudom én, miket. Amit hoztak, azt maradtalanul behoztuk. Az illető tudta, hogy mikor érkezik a vonat, ott állt a vasútállomáson, leszedte, és hazavitte.

- Ilyeneket sem ellenőriztek az NDK- meg a cseh-magyar határon?

- A különvonaton? Ugyan már! Hát ez minden vonat előtt prioritást élvez, azt nézték, hogy ne hozzunk ki támogatott árut. Tehát mondjuk a gyerekcipő, meg ilyesmi. Na, de hát azt meg lehetett oldani mer' tapétát se volt szabad. Na de hát egy tekercs rauhfasel tapéta, ez az újrafesthető, nagyon egyszerű, egy tekercs volt öt keletnémet márka. Annak az ára beszorozva, mondjuk 5 Ft-tal, hát semennyi pénz, na akkor abból vett az ember öt tekercs, és odatette a placra, így. Hogy ahogy bejön, rögtön, szemmagasságban ott lesz, hogy tapéta. Erre ugye, mer' kötelessége, jegyzőkönyvet vesz fel, és a tapétát el fogják kobozni. Na most addig vacakol, amíg beírja a jegyzőkönyvet, hogy kifutnak az időből. Semmi mást nem fog megnézni, hanem boldogan a tapétát el fogja kobozni. Hát azér' vettem. Vigye! Hát meg fogja nekem nézni? Vagy pedig ugye kiakasztott az ember egy zacskó szemetest, egy nylon zacskót, belepakolta alulra a cipőket, rátett egy másik nylon zacskót és rátett egy kis banánhéjat, egy kis almahéjat. Ott volt a szemét. Mindenki látta.

- Igen.

- De kilógott belőle egy üres sörösüveg is. És alatta pedig mi volt? Támogatott bébiáru. Mer' a babaholmi is onnan került.”

Az idegenvezetők tehát pontosan tudták, hogy milyen árukat érdemes vásárolni - saját, családjuk szükségleteinek kielégítése érdekében vagy valós kereskedelmi haszon reményében -, és az álcázás praktikáit is hamar kitapasztalhatták. Ezek a fogások nem kívántak különösebb szakértelemet: az utasok közül bárki élhetett velük, és bizonyára sokan éltek is. Kérdéses a vámosok magatartása: ha biztos fogásra „utaztak”, érdemes lehetett az idegenvezetőket, illetve a csoportkísérők fülkéjét, csomagjait ellenőrizni. Elképzelhető, hogy ők is tisztában voltak azzal, hogy a szemetes zacskó alatt értékes bébiholmik lapulhatnak, de az esetek többségében nem akartak ügyet kreálni - ki tudja, milyen kapcsolatai vannak a KISZ-

s kísérőknek, és egyébként sem nagy tételekről volt szó. Ezenkívül több idegenvezető mesélte, hogy egy-egy vonalon a határőrökkel már arcról ismerték egymást, szívélyes viszonyba kerültek egymással, és így nem állt szándékukban a másik munkájának „hátráltatása”. Akárhogy is történt, az idegenvezetők többlettudása, profizmusa – amelyet ők maguk szívesen hangoztattak – a rutinszerű, rendszeres utak tapasztalataiból adódott, és nem valamiféle speciális képességből, szakértelemből táplálkozott.

Az idegenvezetők meglehetősen sikerrel, egy személyben és egy időben folytatták a szigorúságot követelő, nagy felelősséggel járó munkát és a feketekereskedelmet. Igaz, a csempészt hangsúlyozottan kis tételben üzték, a néhány kiugró esetben pedig a már-már diplomáciai védettséget élvező központi fülke biztosított kiváló rejtékhelyet a jó pénzért továbbadható hiánycikkeknek.

Az alábbi történet érdekessége, hogy az elmaradhatatlan csempész sztori mellett némi fény derül az elbeszélőnek a munka során létesített magánkapcsolataira, a magánemberek viselkedésére és politikai nézeteire.

„– Szóval a szovjet valóság. Kijevben udvaroltam egy ideig egy csodálatosan szép, fiatal egyetemista leányzónak. A lány félig grúz, félig orosz. Kijevben éltek, a papa az ottani egyetemnek volt valami történésze, azt hiszem, hogy párttörténetet adott elő, de lehet, hogy valami egyéb ilyen marhaságot. A lényeg az, hogy bejáratos voltam hozzájuk a lakásra, és kerestem a papa könyvtárát. Na most, a papa könyvtára egy üveges vitrin volt, körülbelül olyan nyolcvan kötettel. Annak is a fele az SZKP KB, a bolsevikok pártjának története, legalább két változatban. (...) Egy éppen kurrens, és néhány korábbi. (...) Próbáltam szóba elegyedni a papával, és hát ugye Ukrajnában vagyunk. Én tényleg nem akartam provokálni, de rákérdeztem, ugye hát „csak tiszta forrásból”, hogy hát ő tud-e valamit mondani, vagy hogy látja az UPA történetét. Ez az Ukrán Felkelő Hadsereg, ugye a nacionalista hadsereg, amelyik '54-ig verkedett ott a Kárpátok előterében. Sztálinéknál azér' ez teljesítmény volt. (...) Szóval elég kemény fiúk voltak. Hát a papa, az így megfagyott. Nem lettem kiutasítva a házból és a családból, valami olyasmit mondott csak, hogy hát hülye nacionalisták, és ennyi. Szóval ez az egyik része. A másik része, hogy a lány itt is járt Pesten. (...) Kérdeztem, hogy mégis mit szeretne. Valamivel meg akartam ajándékozni. És mondta, hogy (...) egy orosz nyelvű Bibliát. Ez hetvennégybe vagy hetvenötbe lehetett. Hát szereztem egy orosz nyelvű Bibliát, nem volt különösebb gond, kis utánjárás.

- Honnan?

- Én nem is tudom. Talán valakit ismertem a Szerb Templomnál, és azt kérdeztem meg, és valahonnan szereztek nekem. De lehet, hogy már antikvárium, nem emlékszem rá. (...) Amikor meglátta, majdnem a nyakamba ugrott örömébe, és izé, örületes öröm, és utána rögtön láttam, hogy lehervad. Na, mondom mi a baj? Azt mondja, te jó Isten! Hogy viszi ő át ezt a határon! Tehát egy harmadéves vagy negyedéves egyetemista, aki tisztába volt azzal, hogy őt meg fogják nézni, darabokra szedik a határon, és ha megtalálják nála az orosz nyelvű Bibliát, hát annak nem lesz jó vége. Hát mondtam, hogy semmi gond, ha legközelebb kimegyek, én kiviszem. Hát nyasgem! Így is történt. De a lány teljesen összeesett. (...)

- És őt jobban ellenőrizték, jobban megmotozták, mint a magyarokat?

- Az oroszokat? Persze. Nézze! Minket magyarokat az orosz határon, tehát Záhonynál, nem igazán néztek. Ott egy dolog érdekeltte őket, hogy mit tudom én, nehogy esetleg valaki átmenjen oda-vissza a határon. Tehát amikor jött az útlevel-ellenőrzés, akkor ki kellett menni a fülkéből, a hálószobafülkéből, fölhajtottak mindent, de gyakorlatilag nem árut kerestek, hanem személyt.

- Személyt?

- Persze. Hát hogy valaki, ne adj Isten behatoljon a féltett Szovjetunióba, vagy nehogy megszökjön. Tehát ez oda-vissza így működött. Ez egy rutin eljárás volt, és ezt nem is vámos csinálta, hanem a határőr kiskatona. És nem egy, hanem általában kettő. És amíg ezt megnézték, addig ki kellett menni a folyosóra. Erre az ember egyébként fölkészítette a csoportot, nehogy esetleg ne tudják, hogy miről van szó.”

Az utazások, az áruvásárlás és az illegális áruszállítás már felsorolt, vizsaterő témái mellett nagy ritkán a hivatalos turistalátványosságokhoz kötődő, a szokványosnak tartottól markánsan különböző történetek is elhangzottak. Az alábbi eset a szovjet félteke hivatalos diskurzusaiban a szocializmus legszentebb helyeként számon tartott moszkvai Lenin-mauzóleum körül játszódott le.

„- Minden különvonatnak a programjában volt a Lenin-mauzóleumnál koszorúzás. Az magától érteendő programrész volt. Ott állt körülbelül hát olyan nyolcszáz-ezerkétszáz ember sorba, hogy bejussanak a mauzóleumba, és jöttünk mi. Akkor a rendőrség egy helyen megszakította a sort,

és beállította a mi háromszáz emberünket. Hogy bemehessünk a mauzóleumba. Előre megvolt egy barom nagy koszorú, de marha nagy, akkorát nálunk nem csinálnak. Szép koszorúk voltak. És akkor a különvonatról két egyszerű embert, úgymond a magyar KISZ képviselőit, odarakták: »Ti vigyétek!« »Ti helyezétek el!« Ezt előre megbeszéltük. És az egyik egy kislány volt. Emlékszem, egy hát viszonylag gyöngye fizikumú, de bizonyára jó KISZ-es, és [azér' állították], [mosolyog] és ő vitte a koszorút. És nem bírta el a koszorút, egyszerűen nem bírta el. És ott mentek mellette, és leesett a koszorú. Má' úgy volt, hogy nem bírta. És akkor odamentem, segítettem neki, mer én is ott intéztem mindent, azt hiszem, ráadásul pont az én csoportomban volt. És akkor pont tetszett is a csaj, meg szóval odamentem, és mondtam, gyere utánunk, majd én fogom, viszem. Mint, ha olvastál véletlen Újszövetséget, abba is benne van, hogy Jézus Krisztusnak segítette a keresztet vinni Cirénei Simon. És én segítettem a koszorút vinni a lánynak. [nevet] Mer nem bírta. Hát, egy kicsit durva hasonlat. És kérlek szépen, [nevet] odamentem, és szépen leraktam, és nem tudom, mennyire ismered a koszorúzások rendjét. Mostanában diplomáciai ügylet.

- Nem.

- Mindegy! Annyi a lényeg, hogy az ember lerakja a koszorút, elrendezi a masniját, és akkor ott áll egy percig némán vigyázva, vagy mit tudom én. És én is ugyanezt végeztem. Na most én akkor is hosszú hajú voltam, mint említettem. Volt egy ilyen hosszú, mint a kabátom, tehát eléggé jól nézhettem én szerintem ki, de csíptek na, így is, szóval megvolt az imázsom. És edzőcipő volt rajtam. Mondjuk akkor, a 70-es évek elején edzőcipője se volt mindenkinek.”

Az idézet megkapóan sűríti magába a szakrális térben lejátszódó *majdnem* tragédiát, a koszorú elejtését, ami a vallásos nevelésben részesült idegenvezetőből a Biblia legszentebb szereplőjének, Jézusnak egyik esetét hívja elő. A Jézus szenvedését kívülről szemlélő Simon, a római fegyveresek felszólítására, továbbsegíti az úton Jézust, és ezzel egyszersmind a szent történet résztvevője lesz, saját szándékán kívül Jézus követőjévé válik. A történet önreflexív elemet is tartalmaz. Interjúalanyom a bibliai Simonhoz hasonlóan nem annyira felebaráti szeretetből, inkább a botrány elkerülése érdekében és a lány iránti érdeklődése folytán avatkozott közbe. Az elbeszélésben felbukkanó divatos fehér edzőcipő, amit nem mindenki engedhetett meg magának, bajt („szenedést”) hozott az elbeszélő fe-

jére, mivel a csoportból valaki nem átallotta feljelenteni a fiatal idegenvezetőt a hely szellemének meg nem felelő, illetlen ruházataért.

Az edzőcipő viseléséért főnökei előtt kellett magyarázkodnia, de a megrováson kívül komoly hátrány nem érte. Úgy látszik, a Lenin-mauzóleum szentsége vonzotta az eretnek gondolatokat. A következő történet városi legendának is beillene. Kétes valóságtartalma ellenére jól mutatja, hogy a kötelező, de nem átélt, vagy a rutinszerű látogatások során megunt szakralitás az idegenvezetőkből balhés jelenetek előidézését váltotta ki.

„- Másik haverom, csak eszembe jutott, aki szintén egy nagyon-nagy maher volt a mi bandánkban, bulizós, az meg... az is csinálta állandóan a hülyeséget. Egyszer volt valami salgótarjáni bányászcsoporthal, csupa nagydarab, hát azok meg igencsak részegesek. Ilyen nagydarab állat gyerekek, de tudták, hogy KISZ, meg minden, ők is KISZ-esek, minden. Mauzóleum, koszorúzás. És ez az örült meg azt mondja nekik, hogy gyerekek, a mauzóleumba csak úgy szabad bemenni, ha mindenki leveszi a cipőjét. [mosolyog] Vagy ismered ezt a sztorit?

- Nem, nem.

- Na most ott, ha nem volt begombolva a kabátod, már odajött a rendőr, és begomboltatta veled. Tehát ott annyira figyeltek a biztonságra, minden. És egyszer csak azt veszik észre, hogy harminc nehézsúlyú bányász elkezdi levenni a cipőjét a izé előtt. A mauzóleum előtt [nevet] a kapuba. Hát akkora balhé lett belőle! Utána meg mondta, hogy jaj, félreértették. De ezt csak marhaságból csinálta. [nevet] De sok ilyen volt. Ilyen hülyeség, amiből majdnem lehettek balhék.”

Előfordultak ennél komolyabb balhék is. Az egyik beszélgetőtársam ikoncsempészésre adta a fejét, amiből szép bevételre tett szert- a Bizományi Áruház alkalmanként 5000-10 000 forintot fizetett -, de nagy kockázatot vállalt.¹⁵ Expressz-állását feladva aztán a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség magyar szervezeténél kapott jól hangzó protokollfőnöki beosztást, ami a gyakorlatban kiegészítő adminisztratív és tolmácsfeladatokat jelentett. Nem sokáig maradt a szervezet kötelékében, mert a leningrádi repülőtéren lebukott tiltott árukereskedésért.

¹⁵ Az idegenvezetők havi alapilletménye 1200 forint volt, amelyhez még körülbelül 300 forint összegű juttatás járt a ledolgozott napok után. A fizetés tehát rendszerint „kiegészítésre szorult”.

„– Az ember kockáztatott. Az egy véresebb történet (...) Hát mint tolmács szerepeltem, tolmács-idegenvezető. És miután kinn ragadt még anyagom, amit kint raktároztam, gondoltam, hogy itt az alkalom, hogy behozzam, és akkor elfelejtsem az egészet. Csak hát azt nem vettem tekintetbe, hogy ez egy más környezet, amit én egyrészt nem ismerek, másrészt meg hivatalból rám állítottak egy nyavalyás besúgót, aki leadta a drótot, és én lebuktam Leningrádban.

– Mi az, hogy más környezet?

– Hát, nézze! Az Express, az egy haveri környezet volt. Tehát egyrészt ismertem a haverokat, tudtam, hogy kivel kell vigyázni, kinek beszélhetek. Ezekről a dolgaimról egyébként soha, senkinek nem beszéltem, azért tudtam éveket csinálni. Ez viszont egy nemzetközi cég, ahol nyilvánvalóan megvolt a belső elhárítás stb. Valószínűleg mint új fiút, ki is akartak próbálni, vagy gyanús lehettem, magyarul lebuktam. Hát jó nagy botrány volt belőle. Jellemző, hogy másnap megkeresett a BM-összekötő, és közölte, hogy hát azért ez nem olyan nagyon nagy bűn, ez bocsánatos bűn, ezt el lehet meszelni, csak hát ennek az az ára ugye, hogy a továbbiakban kisebb jelentéseket kell majd nekem írni (...) Na! Hát itt állt a dolog, én ezt egyetlen módon véltem kivédhetőnek: magam kezdtem el terjeszteni, hogy mekkora lebukás volt. Magyarán: minél nagyobb szart kavartam magam körül. Az elképzelés a BM részéről az volt, hogy hát majd azt terjesztik el, hogy ezek nem is igazi, hanem csak hamisított ikonok voltak. De szép is ez! Na, lényeg, hogy sikerült megúszni, a cégtől mennem kellett, kirúgtak, öt évig tudtam, hogy nem utazhatok, de nem csuktak le, és nem kellett besúgónak lenni. Én akkor lemerültem, jó öt-hat évre vidékre elmentem lengyel műszaki tolmácsnak. És tudtam, hogy egy jó darabig nem idegenvezethetek.

– Azon mit kell érteni, hogy kint voltak anyagai, hogy kintlévősége volt?

– Hát ennél a fiúnál volt az ikon, megegyeztünk, de egyszerűen nem mertem én ezt így behozni. Ennyi. (...) Szóval azért hálózatot nem üzemeltettem.”

Az idézetekkel részben azt igyekeztem ábrázolni, hogy a hivatásos idegenvezetők az interjúszituációban milyen utazási helyszínek köré szervezték történeteik jelentős részét. Az első példa a különvonatok vezetősegíjfülkéjét mutatta be, amelynek „lakói” a 300 utas szakszerű és biztonságos ellátásáért voltak felelősek, és ahol egyszersem a politikai megbíz-

hatóságukért jutalomutazásban részesített ifjúsági vezetők, az őket támogató állam szabályait kijátszva, kisebb-nagyobb értékű csempésztevékenységet folytattak. Az itt idézettekén kívül az interjúkban számos – a közlekedési eszközökön, a szálláshely különböző tereiben és a vásárlás, a féllégális kereskedelem helyszínein „játsszó” – történetet meséltek el, ehhez képest kisebb arányban emlékeztek az igazi turistalátványosságokhoz (múzeumokhoz, képtárakhoz, színházakhoz vagy akár nyári táborozáshoz) kapcsolódó eseményekre. Ilyenkor az esetek többségében a tárlatvezetések vagy színházlátogatások szokványos rendjét megtörő rendkívüli eseményekről számoltak be, mint például a Lenin-mauzóleum időszakos deszakralizálásáról. Az utolsó elbeszélésben a helyszín – a leningrádi reptér – az előzőektől eltérően szinte semmilyen jelentőséggel nem bír, a történet ellenben jól érzékeltetheti, hogy az idegenvezető meddig mehetett el, mi az, amit már nem tolerált a rendszer illetve arra is alkalmas, hogy az elbeszélő magát a rendszertől független egyénnek, marginális, majdnem ellenzéki figurának láttassa.

Megjegyzendő, hogy az idegenvezetést szolgáltatásként nyújtó utazási irodák – köztük a kezdeti időszakban az ifjúságpolitikát megvalósítani szándékozó Express – hamar alkalmazkodtak az utazók igényeihez. A nyolcvanas évek elején például nem csupán az idegenforgalmi szakembereknek volt világos, hogy a lengyel turisták nem városnézésre jönnek Budapestre. A kispénzű emberek a saját megélhetésüket igyekeztek biztosítani használati cikkek eladásával. Céljuk egyértelműen a kereskedés volt, ami kiválthatta a rendőr- és egyéb hatóságok nemtetszését, de magasabb politikai érdekből elnézték a piacozást, erőteljes ellenintézkedést nem tettek. A magánemberként utazásért fizetni nem hajlandó egykori idegenvezető egyik stoppolós történetéből jutott el a lengyel piac felidézéséig.

„- Összehaverkodtunk [az orosz teherautó sofőrrel], beszéltünk, és akkor eladtak nekem egy jó viccet, aminek az volt a csattanója, hogy lengyelnek lenni az nem nemzetiség, az foglalkozás. Tehát magyarán kereskednek. Na most ez igaz is volt, egyébként jól lehetett röhögni a viccen. A lengyelek örületes mennyiségű cuccot hoztak át hozzánk, adtak el, és ebből lett a forintjuk, és vitték vissza a dolgokat. Tehát olyan utakat el lehetett adni még a 70-es évek végén, 80-as évek elején, különösen ugye a szolidaritási évek alatt, teljes áruhiány, hogy Tatabányán szálltak meg. Három

vagy négy nap Tatabányán. Hát ott nem volt városnézés, csak azt kérdezték tőlem, hogy hol van a piac. És hajnalba' mentek ki a szállodából, vittek a cuccokat, adtak el. Egy városnézésünk volt Pesten. Az összes többi nem érdekelte őket. (...)

– És miket hoztak?

– Mindig, mindig pontosan tudták, hogy mit kell hozni. A frottirtörölközőtől kezdve. Hát kabarétréfa volt, amikor nálunk, Magyarországon, nem tudni miért, a ceruzaelem hiányzott, egy héten belül megjelentek a lengyelek, és ceruzaelem-dömping volt. És a kabaréban volt, ellenőrizhető, valamikor ezekben az években: honnan tudják a lengyelek, hogy itt nálunk a ceruzaelem az üzlet?

– És honnan tudták?

– Nem tudni! Hát ez a kereslet-kínálat törvény. De valahonnan megtudták.”

A gazdasági szükség a nyolcvanas évekre mindenképpen legyőzte az ideológiai ellenállást. A szocialista hiánygazdaságból fakadó problémák enyhítésének egyik eszköze volt a csencselés, a lengyelpiacozás vagy az idegenvezetők és az utasok kereskedelmi tevékenysége. A nem hivatalos, részben illegális árukereskedelem hozzájárult a gyenge lábakon álló gazdasági rendszer stabilizálásához. A materiális javak birtoklása csak egyik, bár talán legfontosabb hozadéka volt a külföldi utazásoknak. Az utazás élménye kognitív értelemben is hatott: megerősíthette az élhető, kiszámítható, szinte szabad mozgást biztosító rendszer képét, kiváltképp más térségbeli országokkal összehasonlítva. Ebben a folyamatban, úgy tűnik, az idegenvezetők szinte észrevétlenül váltak a hivatalos ideológia közvetítőivé, hiszen nemcsak a programok pontos lebonyolításáért viselték a felelősséget, hanem a szocialista vívmányok propagálásáért is, amelyek mellett a foglalkozásukhoz kötődő hivatalos elvárásoknak és esetleg interiorizált hivatástudatuknak megfelelően újra és újra nyilvánosan is hitet kellett tenniük. A kelet-európai és a nyugati országokról számos gyakorlati tapasztalattal rendelkező idegenvezetők elvéve említettek politikai természetű témákat (szamizdat irodalom megismerését, terjesztését), vagy részvételt az ellenzéki körök, csoportosulások működésében. Interjúalanyaim közül ketten mutattak érdeklődést forró témák iránt, jellemző módon mindketten elsődlegesen „lengyel vonalon” utaztattak. A Kádárkorszakhoz fűződő attitűdjeik nem jeleznek markáns különbséget a mai

magyar társadalom nosztalgikus emlékezetéhez képest. A gyakori utazás, a világlátás önmagában nem vezetett rendszerkritikai nézetekhez, épp ellenkezőleg: az idegenvezetők olyan megbecsült, értelmiségi állampolgároknak érezhették magukat, akikre a hatalom a viszonylag kötetlen munkájuk miatt nem kényszerített semmi vállalhatatlant.